

УДК 347.921.4

Г. М. Ахмач

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Цивільний процес як форма здійснення правосуддя в цивільних справах безпосереднє пов'язан з реформаторськими процесами, які відбуваються в Україні й спрямовані на створення системи правосуддя, відповідної міжнародним стандартам, здатної ефективно та реально захистити законні права, свободи чи інтереси людини.

Закон України від 7 лютого 2002 р. «Про судоустрій України» є значним кроком на шляху судової реформи, суттєвим внеском у подальшу трансформацію системи судових органів у реальну судову владу як необхідний атрибут демократичного громадського суспільства. Але перетворення нашої держави на правову супроводжує коло проблем, без вирішення яких неможливе становлення судової влади як необхідного атрибуту соціальної правової держави.

Важливість вдосконалення законодавчої бази цивільного судочинства обумовлено широким колом справ, які розглядаються в порядку цивільного процесу. Згідно з положенням ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України в порядку цивільного судочинства розглядаються справи, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших відносин, крім випадків, коли законодавством передбачено розгляд таких справ в порядку іншого судочинства. Розповсюдження цивільної юрисдикції до значної кількості справ також зобов'язує державу приділити особливу увагу до прийняття необхідних заходів щодо подальшого розвитку цивільного процесуального законодавства, спрямованого до захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб.

Сучасний етап судової реформи потребує як наукового, так й практичного підґрунтя, нового науково-теоретичного осмислення, вдосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування, спрямованих до гарантованого, ефективного та справедливого судового захисту прав особи, що підтверджує безумовну актуальність теми дослідження.

Судовому захисту прав людини у цивільному судочинстві присвячені наукові праці багатьох вчених-правоведів, таких як О. Гетманцев [3], В. В. Комаров [4], С. Логінова [5], Д. Луспеник [6], І. В. Озерський [7], Ю. Сульженко [8], Г. Тимченко [9], Ю. С. Червоний [10], С. Я. Фурса [11], М. Й. Штефан [12], М. М. Ясинюк [13, 14], але низка проблемних питань, пов'язаних зі захистом прав людини у цивільному процесі України, залишається недослідженою, мають місце певні недоліки у чинному законодавстві, які потребують додаткового правового вдосконалення.

На базі теоретичного аналізу наукових досліджень, чинного законодавства та матеріалів судової практики автором статті вирішуються такі завдання: виявити основні тенденції розвитку вітчизняного та міжнародного цивільного процесуального законодавства щодо захисту прав людини у цивільному судочинстві.

чинстві, виявити прогалини у чинному цивільному процесуальному законодавстві відносно даної проблеми, розробити рекомендації стосовно вдосконалення чинного законодавства та максимальної його орієнтації до стандартів європейського судочинства.

Реформування цивільного судочинства можливе тільки при застосуванні комплексного підходу до аналізу всіх напрямків розвитку судового захисту прав людини як вітчизняного, так і зарубіжного цивільного процесу. Спрямованість українського законодавства до європейських стандартів потребує поглибленого розгляду практики Європейського суду з прав людини, вивчення вироблених їм стандартів у процесі розгляду питань про доступ до правосуддя.

До таких стандартів, по-перше, відноситься положення, згідно з яким будь-яка вимога, що стосується цивільних прав й обов'язків, може бути подана до суду.

За останні часи українське законодавство наближається до європейських стандартів у даному напрямку, — згідно зі ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі; ст. 15 нового ЦПК України від 2004 р., яка регулює компетенцію судів щодо розгляду цивільних справ, відповідає даному положенню Конституції.

Стосовно другого стандарту, якщо заінтересована особа не має коштів на оплату послуг представника, держава зобов'язана надати їй безкоштовну юридичну допомогу.

Слід зазначити, що на сучасному етапі в Україні немає гарантованої державою чіткої системи надання юридичної (судової) допомоги у цивільних справах. Ця проблема регулюється ст. 84 ЦПК України, однак потребує додаткової правової регламентації (згідно зі ст. 84 ЦПК обов'язок компенсувати витрати, пов'язані з оплатою правової допомоги адвоката або іншого фахівця в галузі права, несуть сторони, крім випадків надання безоплатної правової допомоги).

Третій міжнародний стандарт передбачає обов'язок суду проводити судовий розгляд цивільних справ у розумний строк.

Актуальність вказаного стандарту підтверджується тем фактом, що скарги до Європейського суду з прав людини на недотримання вимоги про слухання справи «у розумний строк» подавалися частіше, ніж щодо будь-яких інших вимог ст. 6 Європейської конвенції, отже в багатьох країнах світу, незалежно від рівня розвитку судової системи, має місце проблема судової тяганини.

При виробленні стандарту «розумного строку» Європейський суд за основу не брав календарний строк, тому що незалежно від будь-яких інших обставин, зокрема, пов'язаних зі складністю різних категорій цивільних справ, суду довелося б визнати, що усі європейські держави порушують цей стандарт.

Тому при розробці критеріїв оцінки виконання цього стандарту Європейський суд керувався у першу чергу суб'єктивними факторами: складність цивільного спору, поведження позивача й характер дій державних органів (насамперед те, як судові влади розглядали цю справу) [8, 29–30].

На нашу думку, такі критерії є дуже осмисленими та обґрунтованими, тому доцільно застосувати їх при удосконаленні цивільного процесуального законо-

давства щодо вирішення проблемних питань при розгляді справ в порядку цивільного судочинства в Україні.

Цивільне процесуальне законодавство має бути оновлено з обліком розвитку процесуального права у світі та проблемних питань судової практики. Зокрема, реалізація таких цивільно-процесуальних принципів, як змагальність, рівність прав та обов'язків сторін, диспозитивність, потребують подальшого вдосконалення; крім того, судова практика свідчить про те, що з метою забезпечення реального права особи на правосуддя та ефективність його захисту необхідне удосконалення процесуальної регламентації розгляду деяких категорій цивільних справ (справ наказного провадження, окремих категорій справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення та ін.).

Введення інституту судового наказу у Цивільний процесуальний кодекс України є одним із істотних напрямків реформування цивільного судочинства, спрямованого до скорочення судової процедури, підвищення ефективності судового захисту прав та законних інтересів громадян.

Слід відзначити специфічність дії окремих принципів цивільного процесуального права (зокрема, усність, безпосередність, безперервність) у наказному провадженні, що обумовлено спрощеністю системи судочинства цього провадження.

Так, заява заявника щодо видачі судового наказу повинна бути подана до суду у письмовій формі, але суддя має право поставити заявникові ряд додаткових питань. Таким чином, відбувається поєднання принципів усності та безпосередності в процесі спілкування заявника і судді в підготовчій частині наказного провадження, судові засідання така форма провадження не передбачає, — у цьому полягає специфіка даних принципів.

Як справедливо визначає М. Ясинок [13, 72], у ЦПК України доцільно передбачити таку взаємодію суду і заявника, за якою зобов'язати заявника подавати заяву до суду про видачу судового наказу судді особисто або через свого представника. Запропонована судова процедура спрямована на чіткість формулювання вимог заявника, обґрунтованість та законність судового наказу, скорочення часу до його видачі.

Специфічні ознаки має в наказному провадженні також і дія принципу безперервності: у позовному провадженні дія цього принципу означає безперервність між початком та кінцем розгляду справи, а в наказному провадженні принцип безперервності починається від початку прийняття заяви і до вступу судового наказу в дію.

На сучасному етапі проведення судової реформи в Україні важлива роль у захисті прав, свобод та інтересів громадян відведена прокуратурі, яка здійснює представницьку функцію у цивільному судочинстві.

Повноваження прокурора у цивільному судочинстві після здобуття Україною незалежності зазнали кардинальних змін — наглядова функція прокуратури змінилася на представницьку, що закріплено в Конституції України, а також у ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру» та у ст. ст. 45, 46 ЦПК України.

Безумовно, здійснення прокуратурою конституційної представницької функції щодо захисту прав громадян у суді є вагомим внеском на шляху руху України до міжнародних стандартів цивільного судочинства, — діяльності прокуратури притаманні оперативність, ефективність, безкоштовність, що в умовах економічної кризи та низького рівня правової культури значної частини населення виступає реальним інструментом утвердження верховенства права, захисту законних прав, свобод та інтересів громадян [7, 19].

Однак правова регламентація участі прокурора у цивільному судочинстві також має певні недоліки. Зокрема, прокурор, який не брав участі у справі, має право знайомитися з матеріалами справи в суді з метою вирішення питання про наявність підстав для подання апеляційної чи касаційної скарги. Але дане положення закріплене лише у ч. 4 ст. 46 ЦПК України (ст. 46 регулює процесуальні права органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб). Спеціальні ж норми ЦПК таке право прокурора не регламентують — ні ст. 292 (право апеляційного оскарження), ні ст. 324 (право касаційного оскарження) вказане право прокурора не передбачають.

Така ситуація потребує усунення відповідних прогалин у ЦПК, внесення доповнень щодо права прокурора на апеляційне та касаційне оскарження.

Аналізуючи проблемні питання захисту прав людини у цивільному процесі, слід окремо розглянути положення ст. 51 ЦПК України стосовно переліку осіб, які не підлягають допиту як свідки. Цей перелік є вичерпним, але таке положення ніяк не сприяє реальному захисту прав людини у цивільному судочинстві.

Зокрема, до даного переліку не включені представники, які не є адвокатами (діяльність адвоката відноситься до діяльності осіб, які зазначені у п. 2 ч. 1 ст. 51 ЦПК — які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, довірені їм у зв'язку з їхнім професійним чи службовим становищем (відносно таких відомостей).

Таке процесуальне положення представників, що не є адвокатами, порушує не тільки права самих представників, а, в першу чергу, права, свободи та інтереси особи, яку він представляє, у судовому судочинстві, перешкоджає конфіденційності інформаційних відношень між представником та особи, яку він представляє, перешкоджає всебічному та ефективному здійсненню конституційного права кожного на правову допомогу ст. 59 Конституції України.

На нашу думку, доцільно додатково доповнити ст. 51 ЦПК України новим положенням, — включити до переліку осіб, які не підлягають допиту як свідки, представників, які не є адвокатами (відносно відомостей, що були довірені їм у зв'язку з представницькою діяльністю).

Заслуговує на увагу думка окремих юристів-практиків щодо введення до цивільного процесу нової форми судочинства — «проміжного рішення», яка дозволить «зробити цивільний процес дійсно змагальним; прискорити судову процедуру; зменшити навантаження на апеляційну та касаційну систему судів; зробити судову процедуру прозорою; забезпечити розвиток дійсно незалежної судової системи» [14, 90].

Введення до цивільного процесу проміжного судового рішення зробить дію принципу змагальності у цивільному процесі реальною та ефективною, — змагальність сторін починається відразу після відкриття провадження по справі без попередньої зустрічі з суддею.

Крім того, якщо сторони або одна із сторін не згідна з проміжним рішенням, то вони мають право після попереднього судового засідання направити до суду, який постановив таке рішення, заяву про незгоду з проміжним рішенням. Рішення вважається таким, що не вступило у законну силу, справа передається іншому судді цього ж суду, який повторно досліджує докази в повному обсязі, з технічною фіксацією судового процесу, ухвалення повного рішення, яке може бути оскаржено в загальному порядку.

Таким чином, одним з основних напрямків розвитку цивільного судочинства, спрямованого до захисту прав людини в Україні, є приближення української системи судочинства до основних стандартів, розроблених Європейським судом з прав людини, а саме вдосконалення конституційного положення про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі (чітка правова регламентація критеріїв цивільної юрисдикції у ЦПК України), розробка гарантованою державою системи надання безкоштовної юридичної допомоги; розробка критеріїв «розумного процесуального строку» на базі стандартів Європейського суду, керуючись такими суб'єктивними факторами, як складність цивільного спору, поведження позивача й характер дій державних органів (зокрема, як судові влади розглядали цю справу).

Крім того, судова практика потребує вдосконалення правової регламентації справ, які розглядаються в порядку наказного провадження; доповнення глави 1 розділу V «Апеляційне провадження» та глави 2 розділу V «Касаційне провадження» положенням, закріплюючим право прокурора, який не брав участь у справі, до апеляційного або касаційного оскарження судового рішення.

Доцільно також включити до переліку осіб, які не підлягають допиту як свідки, представників, які не є адвокатами (відносно відомостей, що були довірені їм у зв'язку з представницькою діяльністю), — доповнити ст. 51 ЦПК України новим відповідним положенням.

Література

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України. — Х. : Ігвіні, 2009. — 176 с.
3. Гетманцев О. Цивільний процес як форма здійснення правосуддя // Наше право. — 2004. — № 1. — С. 75–83.
4. Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2002. — 440 с.
5. Логінова С. Наказне провадження у цивільному судочинстві України // Право України. — 2006. — № 7. — С. 76–79.
6. Лусеник Д. Судовий наказ у цивільному судочинстві // Юридичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 111–119.
7. Озерський І. В. Майбутні особливості представництва прокурора у цивільному судочинстві у світлі нового цивільного процесуального законодавства // Економіка, фінанси, право. — 2005. — № 6. — С. 19–22.

8. Сульженко Ю. Міжнародно-правові стандарти судового захисту прав людини в цивільному процесі України // Право України. — 2007. — № 10. — С. 27–31.
9. Тимченко Г. Участь прокурора у цивільному судочинстві // Прокуратура. Людина. Держава. — 2004. — № 6. — С. 93–101.
10. Цивільний процес України: проблеми і перспективи / за ред. С. Я. Фурси. — К.: Вид. Фурса С. Я.: КТН, 2006. — 448 с.
11. Цивільний процес України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2007. — 392 с.
12. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс / М. Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 2005. — 624 с.
13. Ясинок М. М. Судовий наказ у цивільному судочинстві // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 2. — С. 70–72.
14. Ясинок М. М. Сучасний погляд на розвиток цивільного процесу в Україні // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 3. — С. 89–91.

Анотація

Ахмач Г. М. Захист прав людини у цивільному судочинстві. — Стаття.

Стаття присвячена проблемним питанням розвитку цивільного процесу в Україні, вдосконаленню цивільного процесуального законодавства, спрямованого до захисту прав, свобод чи інтересів особи у цивільному судочинстві, виявленню відповідних проблем у судовій практиці, прогалин у чинному законодавстві та виробленню рекомендацій щодо його вдосконалення.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільний процес, захист прав, свобод чи інтересів, судова практика, законодавство, суд.

Аннотация

Ахмач Г. М. Защита прав человека в гражданском судопроизводстве. — Статья.

Статья посвящена проблемным вопросам развития гражданского процесса в Украине, усовершенствованию гражданского процессуального законодательства, направленного на защиту прав, свобод и интересов лица в гражданском судопроизводстве, выявлению соответствующих проблем в судебной практике, пробелов в действующем законодательстве и выработке рекомендаций по его усовершенствованию.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, гражданский процесс, защита прав, свобод и интересов, судебная практика, законодательство, суд.

Summary

Akhmach G. M. Defence of Human Rights in the Civil Legal Proceeding. — Article.

The article «Defence of human rights in the civil legal proceeding» is devoted to the problem questions of development of civil procedure in Ukraine, to the improvement of the civil judicial legislation, directed on defence of rights, freedoms and interests of person in the civil legal proceeding, to the exposure of the proper problems in the judicial practice, blanks in the active law and making of recommendations on its improvement.

Keywords: civil legal proceeding, civil procedure, defence of rights, freedoms and interests, judicial practice, legislation, court.